

жадае бліжэй пазнаёміцца з гаворкай і народнай славеснасцю беларусаў»¹. Не былі прафесійнымі лінгвістамі Павел Шпілёўскі і Іван Насовіч, але зробленае ім і сёння ўражае.

3.3.1. Лінгвістычныя вопыты Паўла Шпілёўскага

Лёс адвёў яму толькі 38 гадоў, з якіх на апошнія 15 прыпадаюць прыемныя ўспаміны, сустрэчы з роднымі мясцінамі, хвіліны чакання публікацый у навуковых выданнях і літаратурных часопісах Санкт-Пецярбурга і Масквы, новыя задумкі і планы. Кожны пражыты ім у далечыні ад зямлі бацькоў дзень быў прасякнуты думамі пра гэты край, яго насельніцкаў, пра іх звычкі і павер'і, песні і прымаўкі, павучую і звонкую гаворку. Такім быў і застаўся ў памяці сучасніцаў Павел Шпілёўскі, такім ён уяўляецца і нам – сённяшнім этнографам, літаратуразнаўцам, моваведам.

Павел Міхайлавіч Шпілёўскі (12.11.1823 – 29.10.1861) нарадзіўся ў вёсцы Шыпілавічы Бабруйскага павета Мінскай губерні (цяпер Любанскі раён) у сям'і святара. Вучыўся ў Мінскай (Слуцкай) духоўнай семінарыі, а ў 1847 г. са званнем кандыдата багаслоўя закончыў Пецярбургскую духоўную акадэмію. Аднак ад царкоўнай кар'еры адмовіўся: працаваў выкладчыкам славеснасці ў Варшаўскім павятовым духоўным вучылішчы, а з 1852 г. жыў у Санкт-Пецярбургу, са снежня 1853 г. знаходзіўся на пасадзе пакаёнага наглядача ў Галоўным педагагічным інстытуце, з красавіка 1855 г. працаваў настаўнікам школы пры Экспедыцыі падрыхтоўкі дзяржаўных папер.

Па ўсім відаць, яшчэ з юнацкіх гадоў П. Шпілёўскі захапіўся вуснай народнай творчасцю беларусаў, чаму ў немалой ступені садзейнічалі службовыя перасяды бацькі, якому з-за неспакойнага характару часта даводзілася мяняць царкоўныя прыходы. У студэнцкія гады, у вольны ад заняткаў час, ён падарожнічаў па Беларусі, запісваў адметныя мясцовыя словы, заслухоўваўся мелодычнымі спевамі і вывучаў побыт простага люду.

Першыя лінгвістычныя вопыты Паўла Шпілёўскага прыпадаюць на 1845 г., час яго вучобы ў Пецярбургскай духоўнай акадэміі. Менавіта гэтым годам пазначаны яго рукапіс «Словарь белорусского наречия, составленный П. Шпилевским» і «Краткая грамматика белорусского наречия». Дзве гэтыя работы структура прадстаўлены як адна, а граматыка з'яўляецца своеасаблівым разгорнутым уступам да слоўніка. Магчыма, першапачаткова граматыка і стваралася з мэтай даць чытачу поўнае ўяўленне пра фанетычную і граматычную сістэмы беларускай мовы, дапамагчы правільна ўспрымаць і

разумець напісанне і вымаўленне пададзеных у слоўніку слоў і граматычных формаў. Пра гэта сведчыць і агульная нумарацыя абедзюх прац, а таксама прадамова, змешчаная перад граматыкай, але поўнаасцю адрасаваная слоўніку.

Рукапісны «Словарь белорусского наречия...» П. Шпілёўскага – самая значная самастойная беларусазнаўчая лексікаграфічная праца першай паловы XIX ст. Нягледзячы на адсутнасць адпаведнага вопыту, малады навуковец вельмі сур'ёзна паставіўся да складання слоўніка. Зразумела, ён меў канкрэтныя ўзоры тагачасных лексіконаў, а магчыма, сярод арыентаваўся на тэўныя працы. Таму, згодна з выпрацаванай традыцыяй, непасрэдна перад тэкстам слоўніка ён паліў спіс умоўных скарачэнняў – «Объяснения, относящиеся к словарю». Напр.: без. – безличный глагол, воз. – возвратный глагол, мн. ч. – множественное число, с. – имя существительное.

Рэестравыя словы тлумачацца рускімі адпаведнікамі, часта з выкарыстаннем некалькіх сінанімічных адзінак: *Абцадзёло, с. ла, азбука; буква; Гасцццццц, с. нца, дар, подарок; почтовая столбовая дорога. Майондаж, с. тка, именне, поместье; усадьба*. Пры адсутнасці рускіх лексічных эквівалентаў Павел Шпілёўскі беларускія словы тлумачыць апісальна. Параўн.: *Цеццццццц, с. ра, погост церковный; пространство вокруг Церкви*. Некаторыя слоўніканыя артыкулы пры гэтым нагадваюць разгорнутыя этнаграфічныя апісанні: *Азерод, с. да, род строения из жердей. Это собственно белорусская выдумка для проветривания убранныго с поля хлеба в снопах; се нигде не видно, даже по соседству – в Украине и прочих южных губерниях. Без складки в азерод белорусцы не станут класть снопов в овин. Потому что у них хлеб хорошо умолачивается и бывает бел.*

Аўтар імкнуўся максімальна дакладна перадаваць фанетычныя асаблівасці беларускай мовы – дзеканне і цеканне, зацяврузеласць шыпячых, *ч і р*, падаўжэнне зычных, аканне, пераход *в* у *у* і інш.

Услед за Канстанцінам Калайдовічам (аўтарам першага навуковага апісання і кароткага слоўніка беларускай мовы, апублікаваных у 1822 г.) [5, с. 21–25], Павел Шпілёўскі да некаторых слоў даў этымалагічныя каментарыі, хоць часам яны наўныя.

«Словарь белорусского наречия...» П. Шпілёўскага займае 45 рукапісных старонак вялікага фармату, у ім прыводзіцца прыблізна паўтары тысячы слоў (пераважна назоўнікаў, прыметнікаў, дзеясловаў, прыслоўяў і выклічнікаў) на ўсе літары алфавіта. У рэестравую частку складаліся ўключыў толькі ўласнабеларускія словы, якія выразна адрозніваліся ад рускіх і польскіх, агульнаславянскія і агульнаўсходнеславянскія па паходжанні словы сюды не ўвайшлі. Пададзены ў ім і некаторыя іншамовныя запізычаны: *атрамент, вализа, гарбата, эзар, филижанка, фузия (стрэльба), цына, ядааб* і інш.

Варта адзначыць, што «Словарь белорусского наречия...» П. Шпілёўскага быў разгледжаны на пасяджэнні Адзялення рускай мовы і славеснасці

¹ Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. СПб., 1852. Т. 1, кн. 2. С. 74.

Акадэміі навук толькі ў красавіку 1853 г. Хутэй за ўсё, ён быў дасланы разам з «Замёткай беларуса о беларусском наречии», складзенай 15 лютага 1853 г. З гэсту апошняй, дарэчы, добра відаць, што П. Шпілеўскі ўважліва сачыў за навуковай літаратурай па беларусазнаўчай тэматыцы, паколькі тут ён крытычна ацаніў выдалзеную ў Мітаве працу Ф. Галагузава «Заметки касательно белорусского наречия» (1852). У выпісцы з прагакола пасяджэння Адазялення рускай мовы і славеснасці ад 2 красавіка 1853 г. рэцэнзент «Словаря белорусского наречия...» акадэмік Я. Бярэднякаў піша, што гэта «крайні зборнік беларускіх слоў, составленный наскоро и потому требующий тщательного пересмотра». Слоўнікам зацікавіўся і акадэмік І. Сразнеўскі, які ўважліва разгледзеў рукапіс і вярнуў яго 24 верасня 1853 г., аддзяленне ж паставіла «в поощрение г. Шпилевского выдать за труд его шестьдесят рублей серебром».

Даследчык беларускай лексікаграфіі XIX ст. М. Гулішкі адзначае, што ў рэстравай частцы слоўніка рэцэнзенты дапісалі больш за 450 слоў, у тым ліку акадэмік Я. Бярэднякаў каля 20 слоў, астатнія – акадэмік І. Сразнеўскі: «...вучоныя імкнуліся дапісаць прапушчаныя словы (*засек, згода, злыдзень, карубе-ля, канец, касавіца, крупнік, луста, маланка, мань, мурава, нішка, нйдзень, трызаць, цікун*), удакладніць тлумачэнне, пераклад беларускага слова, змешчанага ў слоўніку, даць некаторыя этымалагічныя звесткі...» Вядома, што акадэмікі Я. Бярэднякаў і І. Сразнеўскі мелі шырокую карэспандэнцкую перапіску з беларускімі этнографамі, настаўнікамі, проста аматарамі «белорусцами», якія дасылалі ў Аддзяленне рускай мовы і славеснасці Расійскай акадэміі навук свае спісы-падборкі слоў, прыказкі, прымаўкі, народныя песні і іншыя матэрыялы. Дарэчы, і сёння ў архіве бібліятэкі Расійскай акадэміі навук у Санкт-Пецярбургу захоўваецца некалькі дзясяткаў тысяч (!) картак з такімі (на жаль, не зацэбраванымі ў наш час) матэрыяламі.

На апошніх старонках слоўніка як свосасаблівы дадатак да яго П. Шпілеўскі падаў «Списокъ именъ мужескихъ и женскихъ, несходныхъ съ именами русскаго языка», якім у алфавітным парадку прыводзіцца 78 (І. Германовіч чамусьці называе лічбу 81) ужывальных сярод простых беларусаў уласных мужчынскіх і жаночых імёнаў з рускімі адпаведнікамі.

Як сведчыць матэрыял, у слоўніку адлюстраваны як імёны, што сустракаюцца і ў нашы дні (*Анапас, Астап, Ганна, Марыя, Раіна, Сцяпа, Юрка, Яўхім*), так і тыя, якія, за рэдкім выключэннем, ужо сталі анамастычнымі архаізмамі (*Аўдуля, Базя, Боня, Гатка, Гарко, Зуля, Цуля, Цяха* і інш.).

¹ Першая частка «Заметок беларуса о белорусском языке» амаль поўнасна ўключана ў раздзел пра Мінскую губерню «Путешествия по Полесью и Белорусскому краю» (Современник. 1853. № 8. С. 70–76).

А

Агана, пы, *Агафія*.
Алекса́на, пы, *Александра*.
Аліябе́та, ты, *Елисавета*.
Апанасэ́, са, *Афанасій*.
Аста́п, па, *Евстафій*.
Аўдо́шча, шэ, *Евдокія*.
Аўду́ля, лі, *Друна*, ум.

Б

Базы́ль, ля, *Василий, Василь*.
Базы́лько, кн, *Василько*, ум.
Ба́зя, зы, *Вася*, ум. Базы́ль.
Ба́зячка, кн, *Васечка*, ум. Базы́ль.
Ба́ся, ся, *Вася*, *Васяса, Васильса*.
Бо́ня, нн, *Вонифацій*, ум.

В

Ва́рка, кн, *Варвара*, ум.
Ві́еня, нн, *Евгенія*, ум.
Ві́нцусь, ся, *Викентій*, ум.

Г

Га́ліёна, нн, *Елена, Алёна*.
Га́лька, кн, *Елена, Алёна*, ум.
Га́лю́ся, ся, *Елена, Алёна*, ум.
Га́нка, кн, *Анота*, ум.
Га́нна, пы, *Анна*.
Га́ннусь, ся, *Анушка, Анотка*, ум.
Га́пка, кн, *Агафіюшка*, ум.
Га́брусь, ся, *Гаврыло*, ум.
Га́рко, кн, *Герасимъ*, ум.

Д

До́рка, кн, *Дорофей*, ум.

Е

Еро́мъ, мы, *Ермей*.
Е́сннъ, па, *Іосифъ, Осипъ*.

З

Зми́церъ, Змітра́, *Димитрій*;
потоўорка: *хміцёръ якъ Зміцёръ*;
вообіце вь беларускі імя Зміцёръ,
Дзімітрій служыць какемь-то сымво-
ломь хітрасці, і потым-то оно не вь
большомь холу у беларусевь.
Змі́цю́ха, хн, *Міця*, ум.
Зб́ся, ся, *Сося, Софіюшка*, ум.
Зу́ля, лі, *Софія, Софіюшка*.
Зу́лячка, кн, *Сося, Соношка*, ум.

І

Іа́ўга, гн, *Іоанна, Евгенія*.

К

Касьцю́къ, ка, *Константиъ*, ум.
Ка́тра, ры, *Катерина*.
Ку́зя, зы, *Косьма*, ум.

Л

Лу́па, пы, *Любовь*.

М

Ма́ры́ля, лі, *Марья, Марьянушка*, ум.
Ма́ська, кн, *Мойсей*, ум.
Ма́халка, кн, *Михаилъ*, ум.
Ма́халочка, кн, *Михаилъ*, ум.

Н

На́ста, ты, *Настасія*.
На́стўля, лі, *Настенька*, ум.
Ни́лка, кн, *Николаша*, ум.

П

Па́лажка, кн, *Пелагія*, ум.
Пе́трачокъ, ка, чка, *Петрушка*,
ум. = Паўлю́къ, ка, *Павель*.

Пі'ля, лі, Філіпчыка, ум.
Піля, лі, Пелагія.

Прэся, сі, Ефросинія.
Прузы'нка, кы, Ефросинія, ум.
Прузя, зы, Ефросинія, ум.

Р

Радзівібінь, на, Іродіонъ.
Раи'на, ны, Ірина.
Раи'нка, кы, Ірынушка, ум.

С

Савасьіей, я, Севастіанъ.
Савасьіейка, кы, Севастіанъ, ум.
Саламаха, хы, Саламонія.
Се'мка, кы, Сімеонъ, ум.
Сібіна, пы, Сіцпанъ, ум.
Сібініка, пкы, Степанушка, ум.
Сібіха, хы, Степанида.

Т

Тафи'ля, лі, Тереза.
Толаръ, ра, Федоръ.

Варта адзначаць і той факт, што да імя *Зміцёр* П. Шпілеўскі прыводзіць прыказку *Хіцёр як Зміцёр* і пры гэтым заўважае: «Увогуле ў Беларусі імя *Зміцёр* служыць нейкім сімвалам хітраści, і таму яно не ходзе ў беларусаў».

Нягледзячы на свой нібыта вучнёўскі характар, слоўнік П. Шпілеўскага стаў у далейшым і для самога аўтара добраў крыніцай пры апісанні звычаяў беларусаў у падарожных і этнаграфічных нарысах, асобных артыкулах.

Так, першы этнаграфічны артыкул «Белорусские народные поверья» (пад псеўданімам *П. Древлянский*) Павел Шпілеўскі апублікаваў яшчэ ў студэнцкія гады ў літаратурным дадатку да «Журнала Министерства народного просвещения»¹. У гэтай, а таксама ў іншых працах даследчык прывёў шмат цікавых звестак пра фанетычныя, лексічныя, фразеалагічныя і граматычныя асаблівасці беларускай мовы, наспрабанаў высветліць паходжанне асобных беларускіх слоў, даў своеасабліваю характарыстыку некаторых дыялектаў.

¹ Журнал Министерства народного просвещения. 1846. Кн. 1, 4; працяг у кн. 3 за 1852 г.

Напрыклад, у «Путешествии по Полесью и Белорусскому краю»¹ ён каратка тлумачыць такія беларускія словы, як *выюны* (рыба, пахожая в мініатюре на утρεί), *дзвукую* (спасибо), *Десятыха* (десятая неделя после Пасхи), *гостинец* (почтовая дорога), *хлопцы* (парни), *комин* (труба), *отва* (новая трава), *гай* (рошница), *загоны* (грядки или полосы пашни) і інш. Параўн. таксама: *К дидам на хавтуры* (отошёл к предкам, на тот свет); *мляховая дорога* = шляховый, от слова *млях*, значит – большая столбовая дорога; ... головы их были покрыты так называемыми *наметками*, то есть длинными узкими полотнищами, сложенными в несколько рядов и обвитыми вокруг головы в множество складок, с висшими по бокам концами; поле, названное для посевоу, или *полетки*; *сах* (плуг), известная в некоторых уездах под двумя названиями: *павзухи* и *брынды*; название «замок» произошло от белорусского или кривичского слова *занкнути*, запирать: во время нападений соседних племён в замке запирались мирные жители и там отстреливались.

А вось як характарызуе П. Шпілеўскі мову жыхароў Бенавежскай пушчы: «Жители пуши, большей частью казённые крестьяне, и составляют какое-то отдельное племя, не то литовское, не то русское; язык их – смесь древнерусского с русским, малоросийским и полесским».

Як і дзве папярэднія лінгвістычныя працы П. Шпілеўскага, не былі апублікаваны і «Заметки белорусца о белорусском языке», пазначаныя аўтарам 1853 г. У рукапіснай спадчыне вучонага гэта праца займае 22 лісты (44 старонкі) вялікага фармату, па сваім змесце яе можна падзяліць на тры часткі.

У першай частцы П. Шпілеўскі спрабуе даць гістарычны нарыс беларускай мовы ад старажытнасці да сярэдзіны XIX ст. Даследчык прапануе сваю гіпотэзу паходжання славян, як «*отделившиеся племена... теряли единство языка, приобретали новые гражданские понятия, выдумывали новые слова, или присваивали чужие и доужествовали через несколько веков говорить уже иным языком*». Тэзіс П. Шпілеўскага аб тым, што беларуская мова («беларусская кривичский язык») з'явілася роданачальнай усіх славянскіх моў, сёння выклікае ўсмішку. Але, капі звярнуцца да публікацый сярэдзіны XIX ст., то ўбачым, што ў працах К. Калайдовіча, Цітовіча і нават самага аўтарытэтнага лінгвіста XIX ст. І. Сразнёўскага неаднаразова падкрэслівалася думка аб тым, што менавіта беларуская мова найбольш поўна захавала асаблівасці «древнеславянского языка». У прыватнасці, у сваёй манаграфіі 1950 г. І. Сразнёўскі пісаў, што «*беларуская мова ("наречие") належыць да ліку самых важных мясцовых відзямненняў рускай народнай мовы. Яно важнае па сваіх асаблівасцях, па рэзультатах старажытнасцей у складзе, яно важнае і па велічыні прасторы, на якой пануе як мова народная*».

¹ Приклады подаюцца наводне выдання: Шпілеўскі П. М. Путешествие по Полесью и Белорусскому краю; предисл., текстол. подгот., прим. и коммент. С. А. Кузнецовой. Минск, 2004.

Гісторыю вывучэння беларускай мовы даследчык падае ў другой частцы сваіх разважанняў, у ліку першых даследчыкаў ён называе імёны Барысэўскага, Галеўскага, Насовіча, Афанасьева. Цялых васьм старонак прысвяціў П. Шпілеўскі разгляду брашуры Фёдара Галатэзава «Заметки касательно белорусского наречия» (Мітвава, 1852). У цэлым станоўча ацаніўшы працу Ф. Галатэзава («...очень замечательна и полна самых дельных замечаний о фонетике и грамматических формах белорусского языка...»), навуковец падае і свае назіранні над беларускай мовай. Найперш П. Шпілеўскі паказвае асаблівасці ўжывання асобных гукіў і літар, у прыватнасці аналізуе такія з’явы, як аканне і яканне (*агонь, Яўгіння*), дзеканне і цеканне (*дзеўка, будучь, робить*), падаўжэнне зычных (*вягелле, бяздолле*), зацвярдзенне шыпячых і «р» (*рынуць, жыто*), пераход «л» у «ў» (*даў, жасінер, каўнер*), асіміляцыя па глухасці і звонкасці (*с кумаи, с табаю, з вуха, з Богаи*).

Шмат увагі падае даследчык паказу асаблівасцей граматычнага ладу беларускай мовы: разглядаюцца назоўнікі (асобна з памяншальна-ласкальнымі суфіксамі), прыметнікі, займеннікі (даюцца паралёлы сканення займеннікаў *той, чый*), дзеясловы, дзееспрыметнікі і дзееспрыслоўі, прыслоўі і выклічнікі (найперш характэрныя для беларусаў: *годзячка, німагусенька, войчка*), часціцы «без всякого значения» – *да, дык*. Шпілеўскі падае таксама асобныя фанетычныя і граматычныя варыянты: *небе і нябе, нокуль і пакуль, чираз, цераз і пераз* і інш.

«Заметки» Паўла Шпілеўскага завяршылі цыкл яго лінгвістычных прац і, як бы нам гэта не хацелася прызнаваць, улісваліся ў афіцыйную дактрыну расійскіх вучоных. Пры аналізе многіх граматычных і фанетычных з’яў беларускай мовы вучоны адшпурхоўваўся ад рускіх граматык. Тым не менш, у адрозненне ад іншых даследчыкаў беларускай гаворкі, Павел Шпілеўскі справядліва і ўспрунана заяўляе: «Очевидно, что за неимением правил словесности и грамматики этого языка, нужно писать так, как говорит народ. Это единственное средство воспроизвести белорусский язык на письме в точности и неповрежденности».

Можна з упэўненасцю сцвярджаць, што студэнцкія лінгвістычныя вопыты П. Шпілеўскага, як і пазнейшыя «Заметки белорусца о белорусском языке», былі першай спробай стварэння аб’ёмнай працы пра беларускую гаворку. Калі ж сюды далучыць яго шматлікія моўныя каментарыі ў этнаграфічных выданнях, асобныя апісанні паходжання некаторых слоў і назваў абрадаў, то перад намі паўстае воблік апантанага збіральніка і інтэрпрэтагара вуснай народнай спадчыны, філолага-славіста, які, несумненна, у будучым змог бы ўзбагаціць лінгвістычную навуку буйнымі дасягненнямі.

3.3.2. Яго называлі беларускім Далем

У гісторыі беларускай філалагічнай думкі гэтаму непрафесійнаму этнографу, фалькларысту і мовазнаўцу належыць адно з самых адметных месцаў. Толькі булуцкі на пенсіі, ён цалкам аддаўся навуковай працы. І зрабіў столькі, што многія сучаснікі і нашчадкі справядліва называлі яго беларускім Далем.